

भारतातील महिला सक्षमीकरण: पुढाकार आणि आव्हाने

शुभांगी एस.होवाळ¹ सय्यद आर.जे²

¹पी एच डी संशोधक विद्यार्थी, वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा जिल्हा बीड.

²प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, तेरणा महाविद्यालय, उस्मानाबाद.

Corresponding Author: शुभांगी एस.होवाळ

DOI- 10.5281/zenodo.13382733

गोषवारा:

महिला सक्षमीकरणामध्ये चांगल्या समाजाची उभारणी समाविष्ट आहे, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या महिलांची स्थिती सुधारणे आवश्यक आहे. या पेपरमध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी भारत सरकारने स्थानिक, पंचायत, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर घेतलेल्या पुढाकाराची माहिती दिली आहे. शिवाय, विविध सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या आव्हानांचा अभ्यास करून भाग घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. अभ्यास पूर्णपणे डेटाच्या दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. अभ्यासात असे आढळून आले आहे की शैक्षणिक आणि रोजगारामध्ये लैंगिक असमानता आहे, मुलींच्या साक्षरतेचे दर सुधारण्यासाठी केलेल्या सूचना आणि नोकरीमध्ये महिलांसाठी आरक्षण.

कळ शब्द : महिला सक्षमीकरण, भारत, सरकारी योजना, आव्हाने.

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृतीत महिलांना देवी मानले जाते. तरीही समाजात महिलांचा अपमान झाला आहे, महिलांसाठी अनेक नियम आणि कायदे केले गेले आहेत परंतु आजपर्यंत महिला त्यांच्या मूलभूत हक्कांसाठी लढत आहेत (पांडा, 2018). महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना महिला चळवळीत जगभर रुजलेली आहे. भारतात ही 1980 च्या मध्यात सहावी पंचवार्षिक योजना आहे जी महिलांसाठी महत्त्वाची खूण म्हणून घेतली जाऊ शकते (अरुलसुकीजोटी, 2020). महिला सशक्तीकरण चंद्रा (2008) नुसार, सशक्तीकरणाची व्याख्या जागरूकता, विवेक, क्षमता निर्माण, सहभाग आणि परिवर्तनात्मक कृतींवर नियंत्रण अशी प्रक्रिया आहे. महिला संदर्भित शक्तीमध्ये कुटुंब, समुदाय, बाजार आणि राज्य यांचा समावेश होतो. 21 व्या शतकात महिला सक्षमीकरण हा अजूनही वास्तवाचा भ्रम आहे. दैनंदिन निरीक्षणाच्या आधारे महिला विविध समाजकटकांना बळी पडतात. महिला सबलीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे जी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या समूहाची ओळख आणि शक्ती ओळखते (अरुलसुखीजोटी, 2020). महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने केलेल्या प्रयत्नांची भारतासारखीच परिस्थिती आहे तर महिला सक्षमीकरण हा महत्त्वाचा राष्ट्रीय अजेंडा आहे. जगाच्या लोकसंख्येच्या 50% महिला आहेत, परंतु भारतीय लोकसंख्येचा अभ्यास केल्यास, पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची लोकसंख्या कमी आहे. भारतात, महिला सक्षमीकरणासाठी

राष्ट्रीय धोरण 2011 (राणी, 2021) मध्ये सादर करण्यात आले.

स्त्री-पुरुष असमानता प्राचीन काळी, भारतीय महिलांना खूप उच्च स्थान लाभले होते पण आता हळुहळु आनंदाच्या वस्तू बनल्या आहेत (खापर्डे, 2020). भारत एक उदयोन्मुख राष्ट्र आहे आणि एक विकसित राष्ट्र होण्याचे स्वप्न पाहत आहे आणि काम करत आहे. राज्य आणि केंद्र पातळीवरील सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी आधीच पावले उचलली आहेत, शिक्षण, आर्थिक सुधारणा, रोजगार आणि सुरक्षितता आणि प्रेरणासाठी महत्त्वाच्या अशा विविध उपाययोजना साध्य करण्यासाठी योजना सुरू केल्या आहेत (सरकार, 2015).

साहित्य पुनरावलोकन:

गणेशमूर्ती (2008) यांनी भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे प्रमुख घटक ठरवले. आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक ओळखीद्वारे राष्ट्रातील महिलांचे सक्षमीकरण. अभ्यासामध्ये सुरक्षा, न्याय, सुरक्षितता, माहिती, कायदेशीर मदत, माता आरोग्य, पोषण, शिक्षण, क्रेडिटमध्ये प्रवेश, विपणन आणि महिलांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती यासारख्या मोजमाप घटकांचा विचार केला गेला. भारतातील विविध राज्यांमध्ये महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारने विविध योजना सुरू केल्या आहेत. चंद्रा (2008), यांनी सशक्तीकरणाची व्याख्या केली आणि सशक्तीकरणामध्ये सामर्थ्य, सामर्थ्य आणि अंतर्गत शक्ती यांचा समावेश होतो यावर चर्चा केली. भारतातील

महिला सक्षमीकरण हे क्षमता निर्माण, जागरूकता, नियंत्रण, सहभाग आणि निर्णयक्षमतेचे मोजमाप असल्याचे विश्लेषण करण्यात आले. यात मनोवैज्ञानिक सक्षमीकरण, स्वतःला ठामपणे मांडण्याची क्षमता आणि आव्हानात्मक भूमिकांचा समावेश होता. उपाध्याय (2011) यांनी "भारतातील महिला सक्षमीकरण एक विश्लेषणात्मक विहंगावलोकन" चे विश्लेषणात्मक पुनरावलोकन केले. अभ्यासामध्ये राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक पातळीवरील महिला सक्षमीकरणावरील विविध धोरणे आणि योजनांचा सारांश देण्यात आला आणि असे लक्षात आले की स्थानिक पातळीवरील वास्तविक सराव आणि धोरणातील प्रगती यांच्यामध्ये विद्यमान महत्त्वपूर्ण अंतर आहे. भारतीय समाज स्थान, शैक्षणिक स्थिती, वय आणि सामाजिक स्थिती यांसारख्या भिन्न परिवर्तनांवर अवलंबून आहे.

सरकार (2015) यांनी महिला सक्षमीकरण, स्त्री-पुरुषांची स्थिती, शैक्षणिक उपलब्धी, उच्च दर्जाच्या जगण्याच्या संधी, सामाजिक आणि घरगुती उपक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग, भारतातील महिलांसाठी विविध संधींपासून वंचित राहणे याविषयी थोडक्यात वर्णन केले आहे. 2015 मधील महिलांच्या स्थितीवरून असे दिसून आले आहे की महिलांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे, खूप कमी महिलांनी राष्ट्रातील विविध क्षेत्रात सर्वोच्च स्थान प्राप्त केले आहे. प्रियदर्शनी (2016) ने देशातील प्रत्येक स्त्रीला स्वतंत्र करण्यासाठी सक्षम बनविण्यावर लक्ष केंद्रित केले. महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि महिला सक्षमीकरणासाठीच्या योजनांचे वर्णन करण्यात आले. भारतीय महिलांना दैनंदिन जीवनात अनेक अडथळांचा सामना करावा लागत आहे, स्वयं-सहायता गट (SHG) परिणामी तामिळनाडूमध्ये यशस्वी झाले आहेत. सिहमार (2016), यांनी भारतातील महिला सक्षमीकरणावर चर्चा केली. या अभ्यासात संशोधकाने आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टीकोनातून महिलांच्या दर्जाच्या उन्नतीचे वर्णन केले. अत्याचार, भीती, शोषण आणि भेदभाव यांना न घाबरता समाज घडवण्यासाठी महिलांचा सहभाग. भारतीय महिलांना शिक्षण आणि आरोग्य सेवेचा अभाव, लिंग-आधारित हिंसा आणि असमान आर्थिक संधी यासारख्या अनेक समस्या आणि आव्हानांचा सामना करावा लागत असल्याचे दिसून आले. महिला सक्षमीकरणासाठी पुढाकार प्रभावी होण्यासाठी सामाजिक गरजा लक्षात घेऊन तयार केल्या पाहिजेत. मनेका (2017) यांनी विविध योजनांना अर्थपूर्ण बनवण्यासाठी भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या सूक्ष्म-स्तरीय मूल्यांकनावर भर दिला. अभ्यासाने महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानतेसाठी आव्हाने यासंदर्भात सद्यस्थितीवर प्रकाश टाकला. देशाच्या काही भागांमध्ये

महिला सक्षमीकरण हे दूरचे स्वप्न आहे, सरकारी योजना उपयोगी पडण्यासाठी अधिक सूक्ष्म स्तर मूल्यांकन आवश्यक आहे. भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे अंतिम उद्दिष्ट महिला सुविधा आणि लैंगिक समानता सुधारणे हे आहे. पांडा (2018), यांनी भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेवर चर्चा केली आणि भूतकाळात यशस्वी न होण्याचे कारण ओळखले. भारत हा पुरुषप्रधान देश आहे, देशात महिलांची बरोबरी करण्यासाठी पुरुषांची मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरण शिक्षणाच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी, कामाच्या ठिकाणी समान मान्यता आणि आर्थिक स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यानंतर विविध अडचणी असूनही, कार्यक्रमांची यशस्वी अंमलबजावणी अजूनही होत नाही.

Mandot (2020) यांनी महिला सक्षमीकरण हे धोरणात्मक जीवन निवड करण्याच्या महिलांच्या क्षमतेचा विस्तार करण्यासाठी एक साधन मानले. समाजात आजही लिंगविषयक नियम असमानता प्रचलित आहेत, असे विश्लेषण केले. परंतु मुलभूत सुविधा पुरविण्यासाठी सरकारी योजनांची तरतूद महिला सक्षमीकरणासाठी घटकांना सक्षम बनवत आहे. खापर्डे (2020) यांनी सशक्त महिलांच्या प्रतिबिंबाविषयी चर्चा केली, ज्या विचार व्यक्त करण्यात अधिक विश्वास ठेवतात आणि उत्पादक कृती करतात. या स्त्रिया अधिक समावेशक, सर्जनशील, प्रगतीशील आणि निर्मितीक्षम निसर्गाच्या संरचनेचा प्रचार करतात. असे आढळून आले की भारतीय महिलांना आनंदाची वस्तू मानली जाते आणि त्यांनी वैयक्तिक ओळख आणि मूलभूत मानवी हक्क गमावले आहेत. Arulsukijothi (2020) यांनी भारतात प्रथमच सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत महिला सक्षमीकरणाच्या परिचयाचा अभ्यास केला. महिलांचे ज्ञान, निर्णय घेण्याची स्वायत्तता, जीवन नियोजनाची क्षमता, शक्तीचे पुनर्वितरण आणि पितृसत्ताक विचारधारा आणि पुरुषी वर्चस्वाला आव्हान देणारी महिला सक्षमीकरण. **अभ्यासाची उद्दिष्टे: या अभ्यासाची तीन उद्दिष्टे आहेत.**

अ) भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी विविध सरकारी योजनांचा अभ्यास करणे. b) भारतातील महिला सक्षमीकरण संकल्पनेच्या जागरूकतेचा अभ्यास करणे. c) भारतातील महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती:

हा अभ्यास पूर्णपणे डेटाच्या दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. महिला सक्षमीकरणाबाबत घेतलेल्या पुढाकाराचे आणि सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी येणाऱ्या आव्हानांचे विश्लेषण करण्याचा हा पेपर आहे. डेटासाठी वापरले जाणारे स्रोत म्हणजे विविध संशोधन लेख, साक्षरता दरासाठी जागतिक आकडेवारीची वेबसाइट आणि कामगार शक्ती सहभाग दरासाठी राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था.

निष्कर्ष आणि चर्चा सरकारी धोरणे आणि उपक्रम:

सरकारी योजना भारत सरकारने 1954 मध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी कार्यक्रम सुरू केले, परंतु महिलांचा प्रत्यक्ष सहभाग 1974 मध्ये सुरू झाला. भारतात सध्या महिला सक्षमीकरणासाठी 34 सरकारी योजना विविध मंत्रालये आणि विभागांतर्गत कार्यरत आहेत. काही लोकप्रिय योजना खालीलप्रमाणे आहेत: 1997-98 मध्ये महिला उद्योजक विकास कार्यक्रमाला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले. राष्ट्रीय महिला कोष (RMK) 1992-1993 महिला समृद्धी योजना (MSY) ऑक्टोबर, 1993. इंदिरा महिला योजना (IMY) 1995. महिला समख्या सुमारे 9000 गावांमध्ये राबविण्यात येत आहे. स्वयंसिद्धा. स्वाशक्ती गुप. महिलांसाठी प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमास समर्थन (STEP). स्वालंबन. कामकरी आणि आजारी आईच्या मुलांसाठी क्रेचेस/ डे केअर सेंटर. नोकरदार महिलांसाठी वसतिगृहे. स्वाधार. • महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय अभियान. एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) (1975 किशोरवयीन मुलींच्या सक्षमीकरणासाठी राजीव गांधी योजना (RGSEAG) (2010). राजीव गांधी राष्ट्रीय क्रेच योजना कार्यरत मातांच्या मुलांसाठी. एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (ICPS) (2009-2010). धनलकाहमी (2008). अल्प मुक्कामाची घरे. उज्वला (2007). बेटी बचाओ, बेटी पढाओ सुकन्या समृद्धी योजना.

शिक्षण:

सध्याच्या साहित्यातून असे दिसून आले आहे की शिक्षण हा महिला सक्षमीकरणाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. 2023 मध्ये भारताचा साक्षरता दर 77.70% आहे, तर 2023 मध्ये भारताचा पुरुष साक्षरता दर 84.70% आणि भारतातील महिला साक्षरता दर 70.30% आहे. मुलींसाठी शासनाचे वेगवेगळे साक्षरता कार्यक्रम असूनही महिला साक्षरता दर पुरुष साक्षरता दरापेक्षा 13.40% कमी आहे. पूर्वीच्या साक्षरतेच्या दरापेक्षा, काळाच्या ओघात स्त्री साक्षरतेत सुधारणा होईल यात शंका नाही, परंतु पुरुष साक्षरतेच्या तुलनेत ते अपेक्षित नाही. मीकरणाचे मूळ मानले पाहिजे.

आव्हाने:

महिला सक्षमीकरणाच्या सुधारणेमध्ये अनेक आव्हाने आहेत. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या कमी साक्षरतेला कारणीभूत घटक म्हणजे शिक्षणाला महत्त्व नसणे, विद्यार्थ्यांसाठी वर्गखोल्यांची कमतरता, शाळांची अनुपलब्धता, पिण्याच्या सोयी नसणे, योग्य स्वच्छता नसणे आणि लैंगिक असमानता. विविध अभ्यासांवरील साहित्याकडे पाहिल्यास हे लक्षात आले आहे की भारत सरकारने निःसंशयपणे अनेक कार्यक्रम सुरू केले आहेत परंतु तरीही ते योग्यरित्या अंमलात आणण्याचे आव्हान आहे.

जागरूकता:

शुभांगी एस.होवाळ, सय्यद आर.जे

भारतात महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी आणि सुरक्षिततेसाठी विविध कायदे केले गेले आहेत यापैकी काही कलम 376 आयपीसी बलात्कार, से. अपहरण आणि अपहरणासाठी 363 ते 373 आयपीसी, से. 302/304 IPC हुंडा मृत्यू, से. 498-A पती किंवा त्याच्या नातेवाईकांकडून क्रूरतेसाठी आयपीसी, से. 354 आयपीसी महिलांवर तिचा विनयभंग करण्याच्या उद्देशाने प्राणघातक हल्ला, आणि से. 509 आयपीसी महिलांच्या शालीनतेचा अपमान करते, परंतु देशातील महिलांना त्यांच्या हक्कांबाबत जागरूकता नसल्याचे दिसून येते.

सरकारी योजनांची अंमलबजावणी:

भारत सरकारने देशात महिला सक्षमीकरणाच्या नवनिर्मितीसाठी विविध योजना सुरू केल्या आहेत. आम्ही भारतातील लोकप्रिय योजनांच्या नावावर चर्चा केली. योजना राष्ट्रीय राज्य आणि समाजाच्या स्थानिक स्तरावर राबवल्या जातात आणि सरकारने घेतलेल्या पुढाकाराचा जास्तीत जास्त फायदा व्हावा यासाठी वेगवेगळे कार्यक्रम केले जातात. परंतु तरीही असे निदर्शनास आले आहे की कार्यक्रमांची योग्यरित्या अंमलबजावणी न केल्याने महिलांचा मोठा वाटा योजनांमध्ये अज्ञात नाही. जरी हा अभ्यास साक्षरतेच्या आधारावर दावा करू शकतो की अद्याप स्त्रिया पुरुषांच्या मागे आहेत

निष्कर्ष:

महिला सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्ती आणि महिला समुदायाच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक किंवा आर्थिक उन्नतीमध्ये वाढ. शिक्षण, आरोग्य, लिंगभेद, आर्थिक संधी आणि राजकीय सहभाग सुधारण्यासाठी स्थानिक, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर महिला सक्षमीकरणावर विविध धोरणे अस्तित्वात आहेत. स्थानिक, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील विविध स्तरांवर सरकारी योजनांच्या जागरूकता आणि अंमलबजावणीमधील आव्हानांचा अभ्यास अंतर्दृष्टी करतो. सरकारने साक्षरता कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीवर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, ते लोकांच्या जागरूकता आणि मानसिकता बदलण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकते. अभ्यासाने महिला आणि पुरुषांच्या रोजगाराच्या पातळीवर लक्ष केंद्रित केले आहे, असे दिसून आले आहे की श्रमशक्तीच्या सहभागाच्या दरामध्ये रोजगारामध्ये लैंगिक अंतर आहे जे दर्शविते की अनेक स्त्रिया अजूनही एकतर घरगुती किंवा काम नसलेल्या किंवा आर्थिक अवलंबून आहेत. हे समजून घेणे आवश्यक आहे की आर्थिक अवलंबित्व असलेली स्त्री स्वतःच्या तसेच समाजाच्या वाढीसाठी निवड, निर्णय किंवा इतर पावले उचलण्यासाठी कधीही स्वतंत्र असू शकत नाही.

भविष्यातील संशोधनासाठी वाव:

या अभ्यासात आम्ही भारत सरकारने देशातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी घेतलेल्या पुढाकाराबद्दल

चर्चा केली आहे. या सरकारी योजनांची राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक पातळीवर अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध आव्हाने होती. राष्ट्रीय स्तरावर स्थानिक, पंचायत आणि ग्रामीण भागात विविध योजनांच्या जागृतीसह सरकारी योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे होऊ शकते, असे अभ्यासातून दिसून आले आहे. लिंगभेद दूर करण्यासाठी सरकारने अनेक पावले उचलली आहेत पण तरीही भारतीय समाजात स्त्रियांची समानता स्वीकारण्यासाठी समाजाची मानसिकता समायोजित करण्याची गरज आहे. समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठी शिक्षण आणि सहकार्याची गरज आहे. सामाजिक वातावरण बदलण्यासाठी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे जेणेकरून स्त्रिया सामाजिक आणि आर्थिक विकासात तितकेच सहभागी होऊन योगदान देऊ शकतील.

संदर्भ:

1. अरुलसुकीजोठी, वाय. (2020). भारतात महिला सक्षमीकरण. उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि नाविन्यपूर्ण संशोधन जर्नल. ७(३) ४५८-४६१.
2. चंद्र, डी.आर. (2008). भारतातील महिला सक्षमीकरण - मैलाचे दगड आणि आव्हाने. समाजशास्त्र गणेशमूर्ती, व्ही. एस. (2008) भारतातील महिला सक्षमीकरण: सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय, नवी दिल्ली, न्यू सेंच्युरी प्रकाशन.
3. खापर्डे, एस.डी. (२०२०). भारतातील महिला सक्षमीकरण: गरज, पद्धती, रणनीती, कृती योजना, घटनात्मक तरतुदी आणि सामाजिक कार्यात हस्तक्षेप. अर्थशास्त्र.
4. मांडोत, एम.एच. (२०२०). भारतातील महिला सक्षमीकरण आणि त्यांचे सक्षमीकरण योजना. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अँडव्हान्स रिसर्च, आयडिया आणि इनोव्हेशन इन टेक्नॉलॉजी, 6(4). ६७-७०.
5. मेनका, जी.एम. (2017). भारतातील महिला सक्षमीकरण. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ लिंग्विस्टिक्स, लिटरेचर अँड कल्चर, 3, 1-5.
6. पांडा, डी. (2018). भारतातील महिला सक्षमीकरण: तर्क आणि वर्तमान स्थिती. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इमर्जिंग रिसर्च इन मॅनेजमेंट अँड टेक्नॉलॉजी. <https://doi.org/10.23956/IJERMT.V6I9.105>.
प्रियदर्शिनी, ए., थियागराजन, आर., कुमार, व्ही., आणि राधू, टी. (2016). विकसनशील भारताच्या दिशेने महिला सक्षमीकरण.